

Teleki Pál

Recenzió

ARDAY LAJOS *

Nyári Gábor: A Sándor palotától a ravatalig – Teleki Pál második miniszterelnöksége 1939-1941
Kairosz Kiadó 2015 Piliscsaba-Budapest 351 o.

Teleki Pál tevékenysége a Moszul Bizottságban (előadás-szöveg, 2016. 20 o.)

Nyári Gábor: Nemzetiségi és vallási jogok kontra politikai és gazdasági érdekek. Teleki Pál és a Moszul-kérdés, 1924–1925. *International Relations Quarterly*, Vol.7. No.1. (2016. Tavasz)

Husadik századi miniszterelnökeink közül Teleki Pálról írtak a legtöbbet és legellentmondásosabban. Méltán, mert a világszerte elismert földrajztudós, cserkészvezető és politikus – József Attilát idézve – egész népét és államát akarta nem középiskolás fokon tanítani-formálni és vezetni. Tevékenységéhez köthető az 1919-20-as béketárgyalások hivatalos magyar – figyelembe nem vett – anyaga, a híres carte rouge-zsal, a konszolidáció kezdete a fehérterror felszámolásával, az iraki-török határ megállapítás, az 1. és 2. bécsi döntéshez vezető tárgyalás-sorozatok, Kárpátalja megszállása, halálos tiltakozása Jugoszlávia megtámadásában való részvétel ellen. Minderre árnyékot vet a numerus clausus bevezetése, kétes szerepe az 1921-es első királypuccsban és az 1925-ös frankhamisítási ügyben, a 2. zsidótörvény elfogadtatása 1939-ben.

C.A. Macartney (1957, 2006), Kis Aladár, Juhász Gyula (1964), Tilkovszky Lóránt (1989), Pritz Pál, Vígh Károly (1992, 2001), Zakar András (1983, 2009), Rónai András (1941, 1989), Czettler Antal (1997), Ablonczy Balázs (2005) és Bakos István (2012) munkái után nehéz újat írni a tragikus sorsú miniszterelnökről. Nyárit tehetsége és szorgalma (levéltári kutatások) mellett ehhez a szerencse is segítette: egy bajai ház padlásán porosodó dobozokban felfedezte Újpeéry Elemér lisszaboni ügyvivő, Teleki Pál bizalmasának iratanyagát húga birtokában. Az eddig ismeretlen iratok feldolgozásával sikerült újat hozni a történetkutatásban, elsősorban Teleki belpolitikáról alkotott nézeteiről, átalakítására vonatkozó szándékáról.

A könyv – rövid életrajzi áttekintést követően – négy fejezetre oszlik:

- külpolitikai törekvések,
- az emigráns kormány terve,
- belpolitika,
- Teleki Pál halála,

majd, a kötet felét kitevő dokumentumközléssel, életrajzokkal és irodalomjegyzékkel zárul.

A külpolitikai rész megbocsáthatóan vérszegény, mert arról már mindent feldolgoztak – megírtak.

„...A látszólagos tengelybarát politika” a semlegesség fenntartására és a területi revízió békés eszközökkel való elérésére irányult, s mivel Teleki – Horthyval és Bethlen Istvánnal együtt – biztos volt a hitleri Németország háborús vereségében, igyekezett fenntartani a jó viszonyt az angolszász hatalmakkal. Ennek érdekében hozta létre a Miniszterelnökség Tájékoztató Osztályát, „... amely egyfajta második külügyminisztériumként működött, és fenntartotta a titkos angolbarát kapcsolatokat, valamint javítani próbálta a Magyarországról kialakított képet a nyugati országokban.” (22 o.)

1938, az Anschluss és 1939 márciusa és szeptembere óta fenyegető árnyként nehezedett az országra a német megszállás lehetősége. Pelényi János washingtoni követ már 1938 szeptemberében felvetette a helyzet rosszabbodása esetén egy emigráns kormány működése feltételeinek megteremtését Londonban vagy

* A szerző: Arday Lajos DSc. (1935).

Washingtonban. 1939 augusztusában Teleki kijelentette Pelényinek, hogyha „... Magyarország függetlensége veszélybe kerül, azon nyomban külföldre utazik, ha repülőgéphez jut még”. (65 o.)

1940 márciusában a Nemzeti Bank Horthy és Teleki utasítására 5 millió dollárt juttatott el Washingtonba a miniszterelnök unokaöccsével, Teleki Andorral. Bár májusban ugyan már visszautaltatták a Nemzeti Bank számlájára, az összeg még 1941 áprilisában is rendelkezésre állt. Chorin Ferenc, az ország leggazdagabb embere is kész volt finanszírozni az akciót, és „... Cadogan, a Foreign Office államtitkára még 1941 januárjában is arról tájékoztatta Barcza londoni magyar követet, hogy amennyiben Horthy és kormánya Nagy-Britanniába menekülne, Őfelsége kormánya megtiszteltetésnek venné... és készen állna elismerni az emigráns kormányt”.¹

Az igazán újat hozó fejezet a belpolitikai. Teleki megszerveztette a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Szolgálatát, „... amely a nemzetnevelésért és a hazai propagandáért volt felelős” (96 o.), és propaganda „fiókminisztériumként” működött. A nagy példányszámú nyilvános kiadványok (Nemzeti Könyvtár 30 ezer, Országépítés 200 ezer) mellett fő tevékenységi területe a szélsőjobboldali nyilas és a nemzeti- szocialista-német propaganda elleni küzdelem volt, titkosan előállított és hetente 50 ezer példányban (!) terjesztett röpiratok-postai küldemények formájában, valamint Lajos Iván: Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében c. munkájának megjelentetése 1939-ben, 38 ezer példányban, amelyben kimutatta a biztos vereséget. (98-101 o.)

A buzgó katolikus Teleki az 1931-es pápai enciklika, az olasz, osztrák és portugál korporatív minták nyomán kidolgoztatta a „hivatás-rendiségi gondolat” megvalósítására irányuló Államvezérkar tervzetét, „... amelynek feladata a Minisztertanácshoz lett volna hasonló (s melyben) ... a miniszterelnök saját bizalmi emberei dolgoztak volna”: s egy államtitkár vezetésével 2-2 vezérkari tiszt, mérnök, közigazda, jogász, orvos, tanár és szociálpolitikus. (106-07 o.) Feladatuk „... hosszúlejáratú program, évtizedekben gondolkodó beruházási terv készítése”. (228 o.) Szakterületenként tanulmányok készültek, melyeknek ajánlásai mai szemmel nézve is meghökkentően korszerűek. Cél: a Németországtól is független magyar gazdaság megteremtése a hazai mezőgazdaságra, fa, szén és bauxitállományra alapozva, megcélozva a Balkánt, mint exportpiacot. Béremeléssel a belső fogyasztás növelése. Földgázkészletünk mellett a megújuló energiaforrások: szél, (termál) víz és kihasználása. S itt érthetjük meg, miért támogatta Teleki, az etnikai elvnek ellentmondva, Kárpátalja visszaszerzését²: égetően szükség volt az Észak-keleti Kárpátok faanyagára és a hegyi folyók vízenergiájára; személyesen küldött vízépítő mérnököket a lehetőségek felmérésére és vízierőművek tervezésére.³ Megépítendő a Duna-Tisza csatorna és az alföldi öntözőcsatorna-rendszer. Szelektív hulladékanyag-gazdálkodást kell bevezetni. Modernizálni kell a vasúti fővonalakat, a nagykanizsai vonal kettős vágányúvá való kiépítésével, és megvizsgálandó a veszteséges vonalak megszüntetése. Fejlesztendő a polgári repülés. „... A külföldi kulturális kapcsolatokat tovább kell építeni olasz, francia és angol (és nem német – AL) viszonylatban”. (111 o.)

A két bécsi döntés és Kárpátalja megszerzése után két millió fölé emelkedett a nemzeti kisebbségek száma a megnagyobbodott országban.⁴ Telekinek „... mindig is az volt a célja, hogy az ország területén élő nemzetiségekből erőszakmentesen egy nemzetet teremtsen. ... Nem szabad erőszakkal magyarosítani, de a nemzet tagjai közé kell fogadni mindenkit, aki önként csatlakozni szeretne. ... A határrevíziókkal visszakerülő nemzetiségeknek lehetőleg legszélesebb körű autonómiát kell biztosítani”. Törvénytervezet készült a ruszin autonómiáról, de az Teleki és Kozma Miklós halála után, háborús körülmények között sajnos nem lépett életbe. Megvalósult viszont az a követelmény, hogy a nemzetiségi területen működő köztisztviselőknek ismernie kell az adott kisebbség nyelvét, és az azon történő ügyintézésért nyelvpótlékot kapnak.⁵ (108, 112 o.)

Alkotmánymódosítással a Parlament Alsóházának 50-55%-át a megyék képviselői alkotnák, akik között helyet foglalnának számarányosan a nemzetiségiek. A hivatásrendek/kamarák választottai 38-42%-ot kapnának, míg a felsőfokú végzettségű választottjai 6-8%-ban lennének jelen. A Felsőházban továbbra is az egyházak, a tudományos élet, az egyetemek, a pénzvilág/Nemzeti Bank és az igazságszolgáltatás (!) képviselői ülnének. (127, 129-130 o.)

Az ismertetést óhatatlanul kritikai megjegyzésekkel kell zárunk. Nyári nem foglal állást Teleki halálával kapcsolatban, jöllehet az általa korrektil felsorakoztatott dokumentumokból, visszaemlékezésekből

¹ Th. Sakmyster: Admirális fehér lovon – Horthy Miklós 1918-1944 Helikon Bp. 2001 236-237

² A magyar- lakta határmenti területek az 1. bécsi döntéssel már visszakerültek.

³ Ezeket a szovjet időkbén részben megépítették, így pl. a Talaboron.

⁴ Egymillió román, félmillió német, 400 ezer ruszin, jelentős számú szlovák, nem szólva a 800 ezret meghaladó zsidóságról.

⁵ Kárpátalján bevezették a kétnyelvű oktatást, és az oda vezényelt csendőröknek alapszinten meg kellett tanulni ruszinul.

egyértelműen bizonyítottnak tűnik az öngyilkosság ténye. Érthetetlenül vonja kétségbe a búcsúlevelek hitelességét, melyekkel szemben nem fogadhatók el perdöntő bizonyítékként az írásszakértők véleményei. Teleki súlyos vesebeteg volt, katéterezni is kellett önmagát, Bagdadban is kórházi kezelésre szorult; kétszer volt idegösszeomlása, egyszer öngyilkossági kísérlete. Barcza távirata jelenthette az utolsó cseppet a pohárba, a várható brit hadüzenetről. Az öngyilkosság mellett szól a búcsúlevelek két mondata: a fiához írt „... Nem tehettem másképpen, mint ahogy tettem” ... és a kormányzóhoz: „... Ha cselekedtem nem is sikerülne teljesen...” A körülmények ismeretében abszurd elképzelés, hogy ez egy repülőóra utalt volna... Az, hogy egy német táborkapitány gépe leszáll a mátyásföldi repülőtéren a német csapatok átvonulása megkezdésének éjszakáján, természetes dolog, és nehezen hozható összefüggésbe Teleki halálával. Ami pedig a pilisvörösvári (!) katonai történetét illeti, az egy feltűnési viszketegségben szenvedő, már nem teljesen beszámítható öregember magát jelentős személyiségnek láttató képzelgése. Kárpátalja hovatartozása már a müncheni döntés után kérdésessé vált, nem 1938 decemberétől (23 o.). A Kárpátaljára bevonuló magyar csapatok nem Zsolna környékén ütköztek ellenállásba, hanem az Ung folyótól nyugatra, amikor biztosítani kívánva a stratégiai fontosságú vasutat és utat néhány napos „miniháborúban” Szobráncig-Takcsányig (Stakčín) nyomultak előre Kárpátalja lakosságának 76%-a akkor (még) nem ukrán, hanem ruszin volt. Van olyan vélemény, hogy Kudar csendőrezredest nem a németek végezték ki, hanem a Vár ostrománál/kitörésnél esett el. (305 o.) Esterházy Móricot Hontra és nem Hortra telepítették ki (291 o.) Keresztes-Fischer csak egy helyen halhatott meg (301 o.)

Az egészében kitűnő munkáról írtakat egy idézett tömör jellemzéssel zárjuk:

„Fél főúr volt, s egész „tanár”.

London helyett a sírba szállt.”

Győri Dezső: Teleki koporsója alatt

*

A Surányi Csaba által létrehozott és eredményesen vezetett Délkelet-Európa Kutatóközpont 2016 április 6.-i konferenciáján elhangzott előadások között kiemelkedően magas színvonalú volt Nyári Gábor tanulmánya Teleki tevékenységéről a Moszul Bizottságban, amelyet a Népszövetség Tanácsa 1924 szeptemberében hozott létre az iraki-török határvonal kitűzésére a moszuli vilajet hovatartozásának eldöntésével. A vitatott terület viszonyainak helyszíni tanulmányozására háromtagú bizottságot küldtek ki egy svéd diplomata vezetésével, egy belga ezredes, gyarmati szakértő és a magyar földrajztudós, volt miniszterelnök társaságában, aki hamarosan átvette a vezető szerepet. A vitatott terület 88 ezer km²-én 800 ezren éltek, törzsekre tagoltan, kik közül a kurdok voltak többségben, félmillióan, de a helyzetet bonyolította, hogy a főváros, Moszul lakóinak többsége szunnita arab volt, míg a társadalmi elitet (földbirtokosok, városlakók, hivatalnokok, katonák) a törökök alkották. A szunnita muzulmán többség mellett jelentős számú nesztóriánus keresztény (70 ezer) és – a mai hírekből is ismert – jezidi vallási kisebbség is élt. A terület az 1920-as sevresi békében kilátásba helyezett Kurdisztán része lett volna, de a Kemal-vezette etnikai török erők győzelme és az iraki angol, szíriai francia mandátumterület létrejötte lehetetlenné tette az önálló kurd állam kialakulását. A török kormány – a magyarhoz hasonlóan – népszavazást javasolt és sokkal együttműködőbbnek bizonyult, mint a britek, akik elvetették a népszavazást, és Dobbs főmegbízott minden eszközzel igyekezett befolyásolni a bizottság munkáját, melynek tagjai közül Teleki törekedett az alapos helyszíni, a földrajzi-közlekedési-gazdasági-társadalmi-etnikai-vallási viszonyokra kiterjedő vizsgálatokra. Érthető, hogy figyelme a kurdokra összpontosult, így tevékenységének központja a mai kurd autonóm terület fővárosa, Erbil lett. A ténymegállapító vizsgálatok 1925 január-márciusában folytak, 800 lakos meghallgatásával, gyalog, lóháton, autón (1650 km) és repülőn (2000 km) utazva. A bizottság – Genfben visszatérve – áprilistól júliusig dolgozta ki jelentését és tett javaslatot a brit-iraki érdekeknek megfelelő északi határvonalra. A közhiedelemmel ellentétben nem a gazdag olajlelőhelyek miatt ítélték a területet Iraknak, mivel azok létezését akkor még csak sejtették. Az angol sajtó alaptalanul vádolta Telekit „törökpárti hozzáállással” (11 o.), mert a dokumentumok azt bizonyítják, hogy a bizottság döntéseit- javaslatait egyhangúan hozta, és”... lényegében a brit határjavaslat mellett foglalt állást.” (14 o.)

Teleki – tudóshoz méltóan - elméletileg is felkészült a feladat ellátására: „... a berlini Magyar Intézet összegyűjtötte számára a területről rendelkezésre álló szakirodalmat és hozzájutott francia konzuli jelentésekhez is”, valamint áttanulmányozta a legfrissebb kiadású egyiptomi földrajzkönyveket és atlaszokat (6 o.) – kétségkívül ő volt a bizottság szakmai vezetője, így érthető, hogy több szakmunkában ő szerepel annak elnökeként. A bizottság elvetette a népszavazás lehetőségét, mert megállapításuk szerint a feudális viszonyok között élő lakosság a törzsi vezetők és földesurak befolyása alatt a Törökországban maradásra voksolt volna, így a bizottság lényegében a vilajet Irakhoz csatolása mellett foglalt állást, elfogadva Fejszál

király érvelését: „Moszul úgy tartozik Irakhoz, mint a fej a test többi részéhez”. A háttérben a Bagdad-Moszul vasútvonal kiépítésének biztosítása állt, valamint több millió hold termőföld megszerzése – a döntés tehát amelyet a Népszövetség és a Hágai Nemzetközi Bíróság is jóváhagyott – gazdasági-politikai szempontok figyelembe vételével történt, a lakosság érdekei ellenére.

A bizottság – a Népszövetség elveivel összhangban – a kurdok kisebbségi jogainak biztosítására szólította fel az érintetteket, beleértve a legszélesebb körű autonómiát, anyanyelvük használatát a közigazgatásban, oktatásban és kulturális téren, sőt, mint írták, „... nem lehet elzárkózni egy önálló kurd állam létrehozásától sem” (14 o.) Bár ez a jelenlegi államkeretek között lehetetlen, az ehhez vezető első lépésnek tekinthető az észak-iraki kurd autonómia létrejötte és eredményes működése.

© DKE 2016.

<http://www.southeast-europe.org>

Levél: [dke\[at\]southeast-europe.org](mailto:dke[at]southeast-europe.org)

Figyelem! Kedves kutató! Ha erre a tanulmányunkra hivatkozik, vagy idézi annak egy részét, kérjük, küldjön erről egy email-t a főszerkesztő részére a [dke\[at\]southeast-europe.org](mailto:dke[at]southeast-europe.org) címre. A cikket a következőképpen idézze:

Arday Lajos: Teleki Pál és a Moszul-kérdés. *International Relations Quarterly*, Vol.7. No.1. (2016. Tavasz) 4 p. Együttműködését köszönöm. A főszerkesztő